

O'ZBEK TILIDA DIALEKT VA SHEVALARNING ADABIY TILGA TA'SIRI

*Andijon Davlat chet tillari instituti, Roman-German va slavyan tillari
Fakulteti tarjima nazariyasi va Amaliyoti yo'nalishi 1-bosqich Talabasi*

Tohirova .O.M

Ilmiy rahbar: Abdullayev.S.Sh.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining dialektal tarkibi va shevalarning adabiy tilga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Dialekt va sheva tushunchalarining ilmiy izohi berilar ekan, ularning adabiy tilga leksik, fonetik va grammatik darajalarda qanday ta'sir qilishi yoritiladi. Shuningdek, adabiy tilning shakllanishida qarluq, qipchoq va o'g'uz dialekt guruhlarining o'rni, adabiy ijodda xalqona til unsurlarining qo'llanilishi misollar orqali tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, dialekt, sheva, adabiy til, qarluq, qipchoq, o'g'uz, lahja.

Аннотация: В данной статье анализируется диалектная структура узбекского языка и влияние говоров на литературный язык. Дается научное объяснение понятий диалекта и говора, раскрывается их влияние на литературный язык на лексическом, фонетическом и грамматическом уровнях. Также рассматривается роль карлукской, кипчакской и огузской диалектных групп в формировании литературного языка и использование народных языковых элементов в художественном творчестве на конкретных примерах.

Ключевые слова: узбекский язык, диалект, говор, литературный язык, карлук, кипчак, огуз, наречие.

Annotation: This article analyzes the dialectal structure of the Uzbek language and the influence of local vernaculars on the literary language. It

provides a scholarly explanation of the concepts of dialect and vernacular, and explores their impact on the literary language at lexical, phonetic, and grammatical levels. The article also examines the role of the Karluk, Kipchak, and Oghuz dialect groups in the formation of the literary language and illustrates the use of colloquial language elements in literary works through specific examples.

Key words: *Uzbek language, dialect, vernacular, literary language, Karluk, Kipchak, Oghuz, subdialect*

O'zbek tili — turkiy tillar oilasiga mansub, millionlab kishilar tomonidan ona tili sifatida qo'llaniladigan boy va qadimiy tildir. Bu til asrlar davomida turli tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida rivojlanib, bugungi kunda adabiy til shaklida rasmiy maqomga ega bo'lgan. Biroq adabiy tilning shakllanishi va taraqqiyotida faqat yozma adabiyot emas, balki xalq og'zaki nutqining — ayniqsa dialekt va shevalarning — ham o'rni beqiyosdir. Dialekt va shevalar o'zbek tilining dialektal qatlamini tashkil etib, tilning jonli va tabiiy ko'rinishlarini namoyon etadi. Ular orqali adabiy til yangi so'zlar bilan boyiydi, ifoda vositalari kengayadi, va xalqona ohanglar, obrazlar adabiy nutqqa singib boradi. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi dialekt va shevalarning adabiy tilga ko'rsatgan ta'siri, ularning leksik, fonetik va grammatik darajadagi o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi hamda ularning adabiy tilga bo'lgan ijobiy va ba'zan salbiy ta'sir shakllari yoritiladi.

O'zbek tiliga davlat maqomining berilishi o'zbek tilshunosligi zimmasiga bajarilishi lozim bo'lgan katta vazifalarni yukladi. Ana shu vazifalardan biri xalq shevalari lug'at xususiyatlarini tadqiq qilishdir. Sheva leksikasi bo'yicha kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, dialektal farqlar o'zbek tilida juda ko'p va xilma-xildir. Shuning uchun o'zbek tili ayrim shevalarining leksik xususiyatlarini o'rganish o'zbek dialektologiyasida eng dolzarb va muhim masalalardan biridir. Dialektal leksikani o'rganish til tarixi va hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga aloqador masalalar – ba'zi so'z, affikslarning tarixi va genezisini belgilashda,

leksik me'yorni aniqlashda, terminologiya, orfografiya masalalarini hal qilishda, o'zbek shevalarining atlasini tuzishda, shuningdek, ko'p tomlik o'zbek xalq shevalari lug'atini yaratishda katta ahamiyatga ega. O'zbek shevashunosligida mavjud bo'lgan ilmiy adabiyotlarda, sheva, lahja va dialekt atamalari turlicha ma'nolarda qo'llanilib kelmoqda. Shevalar bir-biriga juda yaqin va o'xshash bo'lganliklari holda tilimizning eng kichik bo'lagini tashkil qiladi. Sheva forscha so'z bo'lib, ovoz, til, so'zlashish, yo'sin, ravish kabi ma'nolarni bildiradi. Shevalar o'zbek tilining o'ziga xos fonetik, grammatik, leksik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik bir qismidir.¹

Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy till muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p. O'zbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6ta unlili (y/u, o/o, ə/a, e/e, ɤ/i, o/a) dialektdir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt

1. ¹ Eshmirzayeva Nilufar. Sheva, dialekt va lahjalarning xususiyatlari, ularni o'rganish metodlari. 172-bet. Termiz.

bilan bogʻlab qoʻyish juda ham toʻgʻri emas, balki oʻzbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu maʼnoda shevalar adabiy tilning boyish manbayi boʻlib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uygʻur lahjasining unsurlari koʻp uchrasa-da, unda qipchoq va oʻgʻuz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan oʻrinlar mavjud. Adabiy tildagi kelajak, boʻlajak, oʻlaroq, kelasi kabi soz shakllari aslida oʻgʻuz lahjasi shevalariga xosdir.² Hozirgi oʻzbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Fargʻona – Toshkent shevalari asos qilib olingan.³

Oʻzbek adabiy tili tarixiy jihatdan qarluq guruhiga mansub shevalar asosida shakllangan. Biroq boshqa dialekt va shevalarning ham adabiy til rivojiga taʼsiri katta boʻlgan. Masalan, Fargʻona vodiysi shevalaridagi xalqona iboralar, soʻzlashuv tili ifodalari adabiy asarlarda tez-tez uchraydi. Choʻlpon, Gʻafur Gʻulom, Oybek kabi adiblar oʻz asarlarida xalq tili, yaʼni shevalarga xos soʻzlar, iboralar va obrazlardan mohirlik bilan foydalanganlar. Bu esa asarlarning xalqchil, tabiiy va taʼsirchan chiqishiga xizmat qilgan. Xalq ogʻzaki ijodining koʻplab namunalarida ham shevalarning roli sezilarli boʻlib, ular adabiy tilni boyitgan.

Shevalarning adabiy tilga taʼsir shakllari

Dialekt va shevalarning adabiy tilga taʼsiri bir necha darajalarda kuzatiladi. Birinchidan, leksik darajada: shevalardagi soʻzlar adabiy tilga kirib boradi (masalan, "qop-qop", "toʻnka", "shapati"). Ikkinchidan, fonetik darajada: ayrim talaffuz usullari shevalardan adabiy nutqqa singadi yoki ogʻzaki adabiy tilda qoʻllaniladi (masalan, "boraman" oʻrniga "boraman-de"). Uchinchidan, grammatik darajada: ayrim shevalarda qoʻllanadigan feʼl yoki ot yasovchi qoʻshimchalar, urgʻu oʻzgarishlari adabiy tilda ham qisman aks etadi. Biroq shevalarning adabiy

² Yoqub Saidov. Oʻzbek dialektologiyasi. 73-75-betlar. Buxoro. 2022.

³ Nargiza Erkaboyeva. Oʻzbek tilidan maʼruzalar toʻplami. 170-172-betlar. Toshkent. 2021.

tilga haddan tashqari kirib borishi til me'yorlarini buzish xavfini tug'dirishi mumkin, shuning uchun bu jarayon muayyan til siyosati va normativ mezonlar asosida boshqariladi.

O'zbek tilining dialekt va shevalari uning tarixiy ildizlari, ijtimoiy taraqqiyoti va madaniy xilma-xilligini aks ettiruvchi boyliklardandir. Har bir sheva — bu ma'lum bir mintaqaning tili, xalqining turmush tarzi, dunyoqarashi va milliy xususiyatlarini o'zida mujassam etgan til shaklidir. Adabiy til esa ana shu xilma-xillik asosida umumlashgan, me'yorlashtirilgan va rasmiylashtirilgan til sifatida shakllanadi. Shuning uchun ham dialekt va shevalarni o'rganmasdan turib adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishini to'liq tushunish qiyin.

O'zbek tilida mavjud bo'lgan qarluq, qipchoq va o'g'uz dialekt guruhlar va ularning tarkibidagi ko'plab shevalar tilimizning tabiiy rivojlanish yo'li ekanligini ko'rsatadi. Bu shevalar adabiy tilga o'zining leksik boyligi, obrazlilik va xalqona ifoda vositalari bilan sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, o'zbek adabiyotining yirik namoyandalari asarlarida xalq tili, shevalarga xos ibora va so'zlardan foydalangan holda realistik, xalqchil va tabiiy obrazlarni yaratishga erishganlar. Bu holat shevalarning adabiy tildagi rolini yanada chuqur anglashga undaydi.

Biroq dialekt va shevalarning adabiy tilga ta'siri har doim ham ijobiy natija bermasligi mumkin. Me'yordan ortiqcha foydalanish adabiy tilda noturg'unlik, tushunarsizlik va bozorboplik darajasiga tushib qolish xavfini tug'diradi. Shu bois adabiy til va shevalar o'rtasidagi munosabatda muvozanat saqlanishi, adabiy tilning me'yoriy asoslari buzilmasligi lozim. Biroq bu ularni chetga surish kerak degani emas — aksincha, shevalar orqali adabiy tilning tabiiyligi, xalqchil ruhi, madaniy ildizi mustahkamlanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili shevalari va dialektlari — bu faqat fonetik yoki leksik farqlar emas, balki milliy o'zlikning, madaniy merosning, til boyligining tirik ko'zgusidir. Ularni o'rganish, ilmiy jihatdan tadqiq etish va adabiy

til rivojida ongli ravishda qo'llash tilimizning zamonaviy taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shu bois, dialekt va shevalarni qadrlash, ularni adabiy til bilan uyg'unlashtirish har bir tilshunos, adabiyotshunos va pedagog oldidagi dolzarb vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev Samixon.(2016).O'zbek dialektologiyasi .Toshkent.
"Navro'z"
2. Eshmirzayeva Nilufar. Sheva, dialekt va lahjalarning xususiyatlari,
ularni
o'rganish metodlari
<https://interonconf.org/index.php/iisrc/article/download/5145/4508>
- 3.Nargiza Erkaboyeva.(2021).O'zbek tilidan ma'ruzalar
to'plami.Toshkent."Yosh kuch"
- 4.Yoqub Saidov.(2022).O 'zbek dialektologiyasi.Buxoro."Durdona."